

Москальова А.С.

*Університет менеджменту освіти
АПН України*

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВИНИКНЕННЯ ОСОБИСТІСНО-ПРОФЕСІЙНИХ КРИЗ КЕРІВНИКІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ У ПЕРІОД СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ЗМІН

У статті висвітлено проблеми виникнення деструктивних психічних станів — кризових станів особистості. Особлива увага приділяється виникненню деструктивних змін у професійній діяльності керівників загальноосвітніх навчальних закладів. Доведено необхідність глибокого вивчення проблеми з метою конструктивного подолання особистісно-професійних криз керівників середньої освіти.

Ключові слова: *деструктивні психічні стани, криза особистості, професійна деформація, професійна деструкція, професійна криза, соціально-економічні зміни.*

Постановка проблеми

Глобальна соціально-економічна криза, що розгортається у нашому суспільстві, поглибила не тільки проблеми психологічного розвитку особистості в суспільстві, а й професійного становлення фахівців. На поверхню наукових досліджень були підняті певні професійні протиріччя, неврахування яких може призводити до виникнення таких специфічних характеристик особистісно-професійного розвитку фахівця, як: професійна деформація, професійна деструкція, професійна криза тощо. Особливої уваги в контексті підвищення рівня управління загальними освітніми навчальними закладами заслуговує така характеристика психологічного стану особистості, як професійна криза фахівця — керівника загальноосвітнього навчального закладу. Але ця проблема потребує досконалого вивчення задля того, щоб надати можливість керівникам оволодіти знаннями, вміннями та навичками конструктивного подолання особистісно-професійної кризи з метою поліпшення навчально-виховного процесу освітньої установи.

Варто відмітити, що теоретичний аналіз наукової літератури та аналіз практики управлінської діяльності керівників освітніх організацій висвітлює наявність означеної проблеми, вирішення якої є необхідним для повноцінного навчання, виховання й розвитку особистості. В антикризовому управлінні важлива роль керівника освітньої організації, який несе подвійну відповідальність як за діяльність навчального закладу загалом, так і за стосунки, які виникають під час навчально-виховного процесу.

Над проблемою кризи особистості працювали Б.Ананьєв, Д.Бромлей, Ш.Бюллер, Д.Вейлант, Р.Гаулд, Д.Левінсон, Е.Еріксон. Вони розробили періодизацію зрілості особистості за фазами — інтервалами в 7–10 років; кожну фазу завершує нормативна криза розвитку, ступінь розв'язання якої залежить від багатьох причин (характер протікання попереднього періода, індивідуальних особливостей і життєвих обставин тощо).

При цьому у працях деяких науковців були представлені й інші періодизації: психологічні кризи особистості (Д.Сьюпер, Б.Лівехуд); розвиток людини як суб'єкта праці (Є.Клімов); рівні професіоналізму та етапів засвоєння професії (А.Маркова); психологічні особливості криз професійного становлення (Е.Зеєр, Е.Пряжнікова, Н.Пряжников) та ін.

У працях Є.Кузьміна, В.Мясищева, В.Орла, Е.Рогова досліджувалися труднощі у професійній діяльності та особистісно-професійному розвитку фахівців щодо питань професійної кризи, деструкції, «емоційного вигорання». Більш глибоко вчені досліджували такі проблеми: «деформація особистості» (В.Подвойский, Е.Руденский, Д.Трунов), «деформація професійної діяльності» (О.Деркач, А.Маркова), психосоціальна дезадаптація (С.Белічева), «деструктивні зміни особистості у процесі діяльності» (Е.Зеєр), «професійне вигорання» (Г.Абрамова, В.Бойко, О.Бондарчук, Н.Водопьянова, Л.Джоуел, Т.Зайчикова, Е.Ільїн, Л.Карамушка, С.Максименко, Т.Форманюк, Ю.Юдчиц, О.Щотка, Е.Aronson, Н.J.Freundenberger, Е.Hartman, С.Maslach, В.Pelman, А.Pines, W.Schaufeli, А.Shirom тощо).

Окремі проблеми професійного становлення особистості, пов'язані із психологічними труднощами в навчальному та виховному процесі, розглядали І.Вачков, Н.Волянюк, З.Калмикова, Н.Кузьміна, Н.Локалова, Н.Менчинська, В.Мідова, Я.Мітіна, Є.Пешкова тощо.

Значний внесок у дослідження проблеми психологічних труднощів у розвитку особистості, пов'язаної зі психологічним захистом, який розглядається як полімірне явище, зробили А.Адлер, Б.Ананьєв, Е.Берн, Л.Божович, Б.Зейгарник, Е.Костандова, В.Мягер, В.Мясищев, Р.Плутчик, Р.Рановська, В.Райх, В.Ротгенберг, С.Романова, Х.Саллівен, Є.Соколова, З.Фрейд, А.Фрейд, Е.Фромм, К.Хорні, Е.Еріксон тощо.

У вітчизняній літературі розглядаються деякі питання психологічних труднощів у розвитку особистості при виконанні професійної діяльності в закладах освіти (О.Бондарчук, Н.Волянюк, З.Кісарчук, С.Максименко, Н.Максимова, В.Панок, Т.Титаренко, Н.Чепелєва).

Проте саме у ракурсі дослідження виникнення особистісних та професійних криз керівників навчальних закладів в умовах сьогодення, на наш погляд, ще вивчено недостатньо. Отже, *мета дослідження* полягала у тому, щоб дослідити зміст, структуру та психологічні особливості виникнення особистісних та професійних криз керівників загальноосвітніх навчальних закладів.

Виклад основного матеріалу

Аналіз наукової літератури показав, що безпосередньо проблема виникнення особистісно-професійних криз керівників загальноосвітніх навчальних закладів не розроблена. Проте у наукових дослідженнях вікової та педагогічної психології, соціальної психології, організаційної психології, психології управління досліджувалися питання, що висвітлювали окремі аспекти зазначеної проблеми. Саме поняття «криза» (від гр. *crisis* — рішення, поворотний пункт, вихід) породжується проблемою, яка постала перед індивідом і якої він не може уникнути та розв'язати за короткий час і звичним способом [6]. Так, на думку Ф.Василюка, криза визначається як гостра приголомшлива, неочікувана, некерована. Вона завжди несе відтінок незвичайності, загрози та необхідності невідкладної дії [2]. Багато дослідників поняття «життєва криза особистості» визначають як феномен внутрішнього світу людини, котрий виявляється в різних формах переживання непродуктивності свого життєвого шляху. Життєва криза є поворотним пунктом життєвого шляху, який виникає в ситуації неможливості реалізації життєвого замислу, що склався. На думку Т.Титаренко [6], життєвою кризою називають період, упродовж якого змінюються спосіб детермінації процесів розвитку, життєвий задум, траєкторія життєвого шляху. Це тривалий глибинний конфлікт із приводу життя в цілому, його смислу, головних цілей та шляхів. На думку багатьох вчених [4], які переймалися вивченням даної тематики, існують різні класифікації виникнення криз на життєвому шляху особистості. До таких можна віднести [1]: кризи психічного розвитку, вікові кризи, кризи невротичного характеру, професійні кризи, критично-сміслові кризи, життєві кризи. Знаходження особистості у кризовому стані впливає на поведінку особистості, взаємини з найближчим оточенням, колегами тощо.

Науковці розрізняють три ступені кризи, які впливають на особистість фахівців, а саме: поверхова, поглиблена, глибинна. Важливо, як стверджують вчені, вчасно виявляти наявність виникнення життєвої кризи особистості [1]. Знаючи характерні ознаки того чи іншого ступеня сформованості ознак кризи, можливо проводити індивідуальну відновлювальну корекцію поведінки особистості. Адже ознаки *поверхової кризи* виявляються у зростанні неспокою, тривоги, роздратування, нестриманості, незадоволеності собою, своїми діями, планами, взаєминами з довколишніми. Відчувається розгубленість, напруженість, очікування нещасливого розвитку подій. Виникає байдужість до всього, що хвилювало, втрачаються колись стійкі інтереси, звужується їхній спектр. Апатія безпосередньо впливає на зниження працездатності. *Поглиблена криза* виявляється у відчутті безсилля перед тим, що відбувається. Все падає з рук, людина втрачає можливість контролювати події. Усе навколо тільки дратує, особливо найближчі люди, які мусять терпіти спалахи гніву та каяття. Діяльність, яка завжди була легкою, тепер потребує значних зусиль. Людина втомлюється, стає сумною, песимістично

сприймає світ. У неї порушуються сон, апетит. Залежно від індивідуальних особливостей можуть виникнути агресивні реакції. Усі ці симптоми ускладнюють контакти, звужують коло спілкування, сприяють зростанню відчуженості. Власне майбутнє викликає дедалі серйозніші побоювання, людина не знає, як їй жити далі. *Глибинна криза* супроводжується почуттям безнадійності, розчарування в собі та інших. Людина гостро переживає власну неповноцінність, нікчемність, непотрібність. Впадає у стан відчаю, який змінюється апатією чи почуттям ворожості. Поведінка втрачає гнучкість, стає ригідною. Людина вже неспроможна спонтанно виявляти свої почуття, бути безпосередньою та креативною. Вона заглиблюється в себе, ізолюється від рідних і знайомих. Усе, що її оточує, здається нереальним, несправжнім, втрачається сенс існування.

Стан наявності особистісної кризи може впливати на стан виникнення та перебігу професійної кризи. Вченими сутність поняття «професійна криза» трактується по-різному. Так, Н.Пилипенко під схильністю до переживання професійної кризи розуміє психічний стан людини, що характеризується суб'єктивними (внутрішніми) переживаннями, неможливістю реалізації двох професійно важливих мотивів — мотиву досягнення і потреби в досягненні. Мотивація може вплинути на переживання професійної кризи у процесі самореалізації так само, як і подібні переживання можуть призвести до зміни професійної мотивації. Особливо актуальним у контексті нашої роботи є дослідження потреб досягнення, від задоволення яких залежить професійне самопочуття [7].

Розглядаючи кризу у професійній діяльності, Н.Голиков стверджує, що професійна криза — це явище у професійній діяльності, яке призводить до деструкцій, деформацій структури особистості вчителя [3]. Професійна криза має свої прояви: усвідомлення своєї неповноцінності на побутовому та професійному рівнях, різке зниження самооцінки, втрата перспектив професійного зростання, нездатність до самореалізації у професії. Є.Симанюк [8] розглядає кризи професійного розвитку вчителя, виходячи з наданої вище концепції професійного становлення. Першою можливою кризою є криза навчально-професійної орієнтації та професійного вибору. Далі у молодому віці виділяється криза професійних експектацій, яка пов'язана з труднощами професійної адаптації, і криза професійного зростання (незадоволеність можливостями посади, зарплатою тощо). Після тридцяти років йдеться про кризу професійної кар'єри (ревізія Я-концепції, нова домінанта професійних цінностей), а після сорока — про кризу соціально-професійної самоактуалізації (незадоволеність можливостями самореалізації, корекція Я-концепції, професійні деформації). Вихід на пенсію тлумачиться як криза втрати професійної діяльності. Серед способів подолання майже усіх криз вказується на активізацію професійних зусиль, підвищення кваліфікації, засвоєння нової спеціальності, перехід на інноваційний рівень виконання діяльності [8].

Підтримуючи думку М.Варій та В.Ортинського, що, ґрунтуючись на концепції професійного становлення особистості, кризи можна визначити як різкі зміни вектора її професійного розвитку. Вони нетривалі і яскравіше виявляються під час переходу від однієї стадії професійного становлення до іншої. Кризи проминають, як правило, без яскраво виражених змін професійної поведінки. Однак перебудова значущих структур професійної свідомості, переорієнтація на нові цілі, корекція й ревізія соціально-професійної позиції змінюють способи виконання діяльності, зумовлюють зміну взаємин з колегами, а іноді ведуть до зміни професії [1].

Для того щоб було зрозуміло, проінтерпретуємо психологічні особливості криз професійного становлення особистості, взявши за основу пропозицію Е.Зеєра [5, 138–146]. Але якщо нас цікавить період становлення професійного зростання керівника загальноосвітнього закладу, можна відмітити деякі особливості.

Криза професійного зростання (23–25 років) характеризується незадоволеністю можливостями займаної посади й кар'єрою. Нерідко це пов'язано із заздрістю до реальних успіхів своїх колег. Позитивно, що саме в цей період у фахівця управлінця з'являється потреба у підвищенні кваліфікації задля ефективного забезпечення процесу навчання, виховання та розвитку. Але водночас можна відмітити, що створення родини й пов'язане з цим погіршення фінансових можливостей створює передумови до загострення кризового стану управлінця на даному етапі.

Криза професійної кар'єри (30–33 року). Для цього періоду характерно незадоволення професійним станом, собою й своїм професійним статусом. Ревізія «Я-концепції» пов'язана з переосмисленням себе й свого місця у світі. Певним чином — це наслідок переорієнтації характерних для управлінців цінностей на нові, що припускають більшу відповідальність як за себе, так і тих, за кого вони несуть відповідальність. З'являється нова домінанта професійних цінностей, коли для частини працівників «раптом» виявляються нові мотиви в самому змісті й процесі праці.

Криза соціально-професійної самоактуалізації (38–42 року). Виникає незадоволеність можливостями реалізувати себе в певній професійній ситуації. Корекція «Я-концепції» також пов'язана зі зміною ціннісно-сміслової сфери. Керівник освітнього закладу може виявляти невдоволення собою (тривога, депресія), своїм соціально-професійним статусом (підозрілість). Спостерігаються психофізіологічні зміни й погіршення стану здоров'я, професійні деформації, тобто негативні наслідки тривалої роботи (цинізм, емоційне виснаження тощо).

Криза згасання професійної діяльності (55–60 років, тобто останні роки перед пенсією). Очікування відходу на пенсію й нової соціальної ролі гостро переживається особистістю. Крім цього, відбувається звуження соціально-професійного поля та соціального статусу, з'являється відчуття непо-

трібності у більшості життєвих сфер. Спостерігаються психофізіологічні зміни й зниження працездатності.

Криза соціально-психологічної адекватності (65–70 років, тобто перші роки після виходу на пенсію). Новий спосіб життєдіяльності, головною особливістю якого є поява великої кількості вільного часу. Особливо складно це пережити після активної трудової діяльності в попередні періоди. Відбувається переорієнтація діяльності на незвичні для людини види діяльності (сидіння з онуками, ходіння по магазинах тощо). Соціально-психологічне старіння виражається в надмірному моралізуванні, бурчанні тощо. Втрата професійної ідентифікації (у своїх розповідях і спогадах старий усе більше фантазує, прикрашає те, що було), втрата звичних друзів, зменшення фінансових можливостей. Загальна незадоволеність життям (відсутність тепла й уваги з боку тих, кому недавно вірив і сам допомагав). Почуття своєї «непотрібності», що, на думку багатьох геронтологів, є особливо важким фактором старості. Різке погіршення здоров'я.

У результаті вищезазначеного можна виділити чинники, які впливають на виникнення професійних криз керівників закладів освіти [1]:

- соціально-економічні умови життєдіяльності (ліквідація навчального закладу, скорочення робочих місць, незадовільна зарплата, переїзд на нове місце проживання тощо);
- психофізіологічні зміни (погіршення стану здоров'я, зниження працездатності, ослаблення психічних процесів, професійна втома, інтелектуальна безпорадність, синдром «емоційного згорання» тощо);
- виконання незадекларованих дій (під час вступу на нову посаду, участь у конкурсах на заміщення вакантної посади, атестації та тарифікації фахівців);
- невміння планувати професійну діяльність, внаслідок цього повна поглиненість роботою.

Варто відмітити, що під час гострих кризових станів керівники закладів освіти також можуть переживати безнадійність, спустошеність, відчуття глухого кута; безпорадність, відчуття нездатності керувати ситуацією; почуття власної неповноцінності; почуття самотності; швидку зміну почуттів, мінливість настрою.

Висновок

Таким чином, у період соціально-економічних змін у керівників загальноосвітніх навчальних закладів можуть виникати особистісно-професійні кризи, які мають психологічні особливості. Кризи можуть бути короткоплинні, бурхливі або без яскраво виражених змін професійної поведінки управлінця. Але майже завжди вони супроводжуються напруженням, роздратованістю, незадоволенням соціально-професійним середовищем та собою. Але особистісно-професійні кризи не можна ігнорувати. Їх треба враховувати та конструктивно долати.

ЛІТЕРАТУРА

1. Варій М.Й. Основи психології і педагогіки: навч. посіб. / М.Й.Варій, В.Л.Ортинський. — К.: Центр учбової літ., 2007. — 376 с.
2. Василюк Ф.Е. Психология переживания: анализ преодоления критических ситуаций / Ф.Е.Василюк. — М.: Изд-во МГУ, 1984. — 200 с.
3. Голиков Н.А. Социально-психологическое сопровождение деятельности педагога: условия, способы, технологии реализации / Н.А.Голиков // Вестник ТюмГУ. — 2004. — № 2. — С. 210–219.
4. Данченко Е.А. Личность: конфликт, гармонія / Е.А.Данченко, Т.М.Титаренко. — К., 1989.
5. Зеер Э.Ф. Кризисы профессионального становления личности / Э.Ф.Зеер, Э.Э.Сыманюк // Психологический журнал. — 1997. — Т. 18. — № 6.
6. Основи практичної психології: підручник / В.Панок, Т.Титаренко, Н.Чепелева та ін. — К.: Либідь, 1999. — 536 с.
7. Пилипенко Н. Психологічні особливості самореалізації особистості в умовах професійної кризи / Н.Пилипенко // Соціальна психологія. — 2005. — № 3. — С. 72–79.
8. Сыманюк Э.Э. Психология профессионально-обусловленных кризисов / Э.Э.Сыманюк. — М. – Воронеж: Модэк, 2004. — 320 с.

В статье исследуется проблема возникновения деструктивных психических состояний, либо кризисных состояний личности. Особое внимание уделяется возникновению деструктивных изменений в профессиональной деятельности управленческих образовательных кадров в условиях последипломного педагогического образования.

Ключевые слова: *деструктивные психические состояния, кризис личности, профессиональная деформация, профессиональная деструкция, профессиональный кризис, социально-экономические изменения.*

In article pays the big attention to research very much a vital topic of today, namely: research of a problem of occurrence of destructive mental conditions, or crisis conditions of the person. The especial attention is given occurrence of destructive changes in professional work of the administrative educational staff in conditions последипломного pedagogical education.

Key words: *destructive mental conditions, crisis of the person, professional deformation, professional destructive, professional crisis, social and economic changes.*